

OSMANLI'DA USÛL-i FIKIH GELENEĞİ
ÜZERİNE İZLENİMLER

*Some Observations On The Tradition Of Islamic
Legal Theory In The Ottoman Empire*

İmam Rabbani Çelik

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

i.rabbanicelik@gmail.com

ORC-ID: 0000-0002-7180-2700

Öz

Osmanlı'da usûl-i fıkıh geleneği, İslâm düşüncesinin klasik sonrası dönemine tekabül eder. Bu dönemde Hanefî kimlikle öne çıkan Osmanlı ilim çevresinin temel kaynakları şüphesiz Hanefî-fukahâ geleneği idi. Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Usûl*'ü Osmanlı usûlcüleri için klasik dönem temsil eden eser olurken, klasik sonrası dönemden Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1330) *Menâr* metni ile İbn Melek (öl. 821/1418'den sonra) şerhi, Abdülaziz el-Buhârî'nin (öl. 730/1330) Pezdevî'nin *Usûl*'üne yazdığı (öl. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr* şerhi, Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) *Tenkih*'i ve *Tavzih* şerhi Osmanlı usûlcülerinin temel kaynakları olmuştur. Bu eserlerden özellikle *Tavzih* ile Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) yazdığı *Telvih* hâşiyesi Osmanlı usûl geleneğini önemli ölçüde belirlemiştir. *Tavzih* ve *Telvih*'in Osmanlı ilim çevresinde nispeten fazla ilgi görmesinin sebebi klasik birikimi felsefe-mantık dili üzerinden ifade etmiş olmasıdır.

Osmanlı'da usûl mesaisinin diğer önemli kaynağı ise mütakellim usûl geleneğidir. Bu geleneğin klasik sonrası dönem otoritelerinden İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) *Muhtasar*'ı, Adudüddin el-Îcî'nin (öl. 756/1355) yazdığı şerh ile Cürcânî'nin (öl. 816/1413) söz konusu şerhe yazdığı hâşiye Osmanlı ilim geleneği için en önde gelen kaynaklar olmuştur. Cürcânî'nin bu hâşiyesi ile Teftâzânî'nin *Telvîh*'i Osmanlı'da en çok hâşiyeye konu olan iki usûl eseridir ve bu eserler farklı yüzyıllarda Osmanlı medreselerinin müfredatında yer almıştır.

Osmanlı usûl geleneğinde kaleme alınan metinlere gelince, Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Füsülü'l-Bedâi*'i ile Kirmastî'nin (öl. 900/1494) *Zübdetü'l-vüsûl*'ünün konu tertibi ve içerdiği pek çok konu ile İbnü'l-Hâcib'in eserine yaklaştığı görülür. Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Mir'ât*'ı ile Ebû Saîd Hadimî'nin (öl. 1176/1762) *Mecâmi'u'l-hakâik*'i ise Hanefî-fukahâ geleneğine daha sadık bir görüntü çizer. Bununla birlikte her iki çizgide de felsefe-mantık dili hâkimdir. Bu çalışmanın amacı, usûl-i fıkıh alanındaki ilmi mesaiden hareketle, üretilen metinlerin "memzûc" geleneğin devamı olup olmadığı, usûlde hâşiye yazımının ne anlama geldiği ve Osmanlı usûl düşüncesinin orijinal olup olmadığı hakkında bazı sorgulamalar yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Düşüncesi, Hanefî-Fukahâ Usûl Geleneği, Klasik Sonrası Dönem, Şerh, Hâşiye.

Abstract

Ottoman era corresponds to the post-classical period of Islamic thought. In this era, the main sources of the Ottoman intellectual environment known by their Hanafi identity were inherently the Hanafi-jurists tradition of legal theory (*tariqah al-fuqahā*). While Pazdawî's (d. 482/1089) *Usûl* was the representative work of the classical period for Ottoman theoreticians, their primary post-classical sources included Ebû'l-Barakât al-Nasafî's (d. 710/1330) *Manār* and Ibn Malak's commentary on it; Abd al-'Azîz Bukhârî's (d. 730/1330) commentary, *Kasf al-Asrār*, on *Usûl*; and Sadr al-shari'a's (d. 747/1346) *Tanqih* and its commentary, *Tawdhîh*. These works, especially *Tawdhîh* and its super commentary *Talvîh* by Taftâzânî (d. 792/1390), had a significant impact on Ottoman tradition of legal theory. The reason that these two works attracted more attention in the Ottoman

intellectual environment is that they employed a philosophical-logical language in their discussion of the classical scholarly heritage. Another important source of legal theory works in Ottoman Empire was the theologian tradition of legal theory (*tariqah al-mutakallimîn*). *Mukhtasar* of Ibn al-Hājib (d. 646/1249), one of the post-classical authorities of this tradition, the commentary by Adud al-Din al-Ījī (d. 756/1355) on *Mukhtasar* and the super commentary written by Jurjānī (d. 816/1413) on this commentary ranked among the main sources for Ottoman scholars. *Hashiyah* of Jurjānī and *Talwih* were two works in the field of Islamic legal theory on which the most glosses were written during the Ottoman period, and both were taught within the curriculum of Ottoman madrasas for centuries.

As for the texts written in the Ottoman tradition of legal theory, it is seen that Molla Fenārī's (d. 834/1431) *Fuṣūl al-badāi'* and Kirmastī's (d. 900/1494) *Zubdah al-Vuṣūl* resemble to the theologian tradition of legal theory, particularly to Ibn al-Hājib's work, in terms of their general structure and some of their content. On the other hand, Molla Khusraw's (d. 885/1480) *Mir'āt* and Abū Saïd Hādīmī's (d. 1176/1762) *Majāmi' al-haqāiq* appear more loyal to Hanafī tradition. However, the philosophical-logical language is predominant in both streams. This study aims to inquire whether the texts written by Ottoman scholars can be characterized as "belonging to the eclectic (*mamzūj*) tradition". It also tries to shed light on the question what it meant to write a gloss in the field of legal theory as well as to figure out whether or not the Ottoman heritage of legal theory made an original contribution to the Islamic legal theory.

Keywords: Ottoman Thought, Hanafī-Jurists Tradition of Legal Theory, Post Classical Period, Commentary, Super-Commentary

Giriş

Osmanoğulları'nın Bilād-ı Rûm'da "siyasî teşebbüs" kurmaya başladıkları dönem, İslâm düşüncesinin "2. Klasik Dönem" veya "klasik sonrası dönem" şeklinde ifade edilen ve h. 7-13. (m. 13-19.) yüzyılları içine alan zaman diliminin başlarına tesadüf etmektedir. İslâm düşüncesinin bu döneminde kelâm, tasavvuf, fıkıh usûlü ve belâgat gibi sahalarda telif edilen eserlerin büyük kısmının dilini felsefenin kavram/meseleleri, klasik mantığın

kuralları ve argümantasyon tekniğini ele alan âdâbü'l-bahsin ilkeleri şekillendirmeye başlamıştır. Usûl düşüncesinde mütekellim gelenekte Gazzâlî (öl. 505/1111), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve Âmidî (öl. 631/1233) gibi isimler ile revaç bulmaya başlayan bu dil, Hanefî-fukahâ usûl geleneğinde nispeten geç bir dönemde kullanılmaya başlamıştır. Hanefî usûl geleneğinin klasik sonrası dönemini önemli ölçüde belirleyen isimlerden Abdülaziz el-Buhârî'nin (öl. 730/1330) Pezdevî şerhinde bu dilin yansımaları görülse de asıl önemli adımın Sadrüşşerîa (öl. 747/1346) tarafından atıldığını söylemek mümkündür. Sadrüşşerîa *Tenkih* ve şerhi *Tavzih*'in mukaddimesinde, Hanefî-fukahâ usûl düşüncesinin klasik döneminin önde gelen temsilcilerinden Pezdevî'nin usûl eserini yeniden “düzenlemeyi” ve “ma'külun kaideleri üzerinden inşa etmeyi” amaçladığını ifade ederek (Sadrüşşerîa, t.y., 1/19-25) eserinde klasik birikimi mantığın ilkeleri ve kuralları üzerinden yeniden ele aldığına işaret etmiştir. Sadrüşşerîa'nın bu eseri, Sa'düddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) üzerine yazmış olduğu *Telvih* hâşiyesi ile birlikte sonraki Hanefî usûl mesaisi için belirleyici olmuştur. Nitekim Osmanlı dönemi usûlcülerinin de temelde bu birikimi tevarüs ettikleri görülür. Bununla birlikte mütekellim usûl geleneğinin klasik sonrası döneminde öne çıkan bazı eserler de Osmanlı usûlcülerinin ilmî mesaisinin kaynakları arasında yer almıştır.

Bahsi geçen kaynaklardan beslenen Osmanlı ilim çevresine mensup âlimler, usûl-i fıkıh sahasında metin, şerh ve hâşiye türlerinde eserler yazarak literatüre hatırı sayılır bir katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu çalışmanın amacı Osmanlı düşüncesinde bu alanda oluşan literatürün kapsayıcı ve detaylı bir dökümünü yapmak ve meydana gelen ilmî birikim için nihaî tespitlerde bulunmak değildir. Nitekim böyle bir amacın, bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşacağı açıktır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı'da kaleme alınan başlıca usûl metinleri, oluşan şerh-hâşiye gelenekleri ve usûl-i fıkıh eğitimi hakkında genel bir çerçeve çizerek bu veriler üzerinden genel izlenimler paylaşmaktır. Bu bağlamda, Osmanlı'da ortaya konulan usûl-i fıkıh mesaisini tek bir gelenek olarak ifade etmenin mümkün olup olmadığı, eğer mümkün ise bu geleneği “memzûc” olarak isimlendirmenin doğru olup olmadığı, Osmanlı'da hâşiye yazımının ne anlam ifade ettiği ve netice itibarıyla Osmanlı'da usûl sahasında üretilen bilginin yenilik ve orijinaliteden yoksun olup olmadığı değerlendirme kısmında üzerinde durulacak sorulardan olacaktır.

I. Osmanlı Usûl Mesaisinin Kaynakları

Osmanlı'da usûl sahasında kaleme alınan eserlerin temel kaynağının Hanefî-fukahâ geleneği olduğu bilinmektedir. Bu anlamda, klasik sonrası dönemde yazılan diğer eserlerde olduğu gibi, Osmanlı'da yazılan eserlerin büyük kısmı Pezdevî'nin usûl metnine dayanır. Bunun yanı sıra klasik sonrası dönemde Osmanlı asırlarına kadar kaleme alınmış olan çalışmalar da Osmanlı'daki usûl mesaisini şekillendirmiştir. Bu bağlamda Abdülaziz el-Buhârî'nin, Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Usûl*'üne yazdığı *Keşfü'l-esrâr* adlı şerhi ile Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh*'i ve Teftâzânî'nin hâşiyesi *Telvîh*, Osmanlı âlimlerince en çok itibar gören metinlerden olmuştur. Bu eserlerin yanı sıra klasik sonrası dönem usûlcülerden Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ı ile Aydınogulları âlimlerinden İbn Melek'in bu esere yazdığı şerh ve Ekmelüddin el-Bâbertî'nin (öl. 786/1384) Pezdevî üzerine yazdığı *Takrîr* şerhinin Osmanlı âlimlerinin usûl mesaisinde dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı medreselerinde okutulması ve ilim çevresinde telif edilen eserlerin dilini ve içeriğini etkilemesi bakımından Hanefî-fukahâ geleneğinden en öne çıkan eserlerin *Tavzîh* ve *Telvîh* olduğunu söylemek mümkündür. Sadrüşşerîa'nın klasik dönem Hanefî-fukahâ birikimini klasik sonrası dönemin ortak dili hâline gelen felsefe-mantık dili üzerinden yeniden inşa etmesi belki de Osmanlı ilim adamlarını etkileyen en önemli âmil olmuştur. Bu cihetle Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh*'inin, Osmanlı'da kaleme alınan metinlerin dili ve muhtevası için numune teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan nazarı düşünce geleneğinde otorite isim olan Teftâzânî'nin bu eser üzerine yazdığı hâşiyede yaptığı yorumlar, yönelttiği *işkâl* ve eleştiriler Osmanlı âlimleri tarafından tartışılmış; bu bağlamda önemli bir hâşiyeye literatürü meydana gelmiştir. Teftâzânî'nin bu katkıları aynı zamanda Osmanlı'da yazılan metinlerin içeriğine yansımıştır.

Osmanlı ilim çevresinde Hanefî-fukahâ usûl geleneğinin yanı sıra mütekekkim usûl geleneğinin klasik sonrası döneminde yazılan usûl eserlerinin de dikkate alındığı görülür. Bu anlamda Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahşûl*'ü ve (öl. 606/1210) Âmidî'nin (öl. 631/1233) *el-İhkâm*'ı ile özellikle bu iki eser üzerinden gelişen literatür Osmanlı usûlcülerinin dikkatini çekmiştir. Öyle ki, bu literatürün önemli eserlerinden İbnü'l-Hâcib'in (öl.

646/1249) *Muhtasarü'l-müntehâ'sı*, Adudüddîn el-İcî'nin (öl. 756/1355) bu eser üzerine kaleme aldığı şerh ile Sa'düddîn et-Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) bu şerhe yazdıkları hâşiyeler, Osmanlı âlimleri tarafından çok sayıda çalışmaya konu edilmiştir. Bunda eserdeki felsefe-mantık dilinin etkisinin yanı sıra bu dili yetkin bir şekilde kullanan İcî, Teftâzânî ve Cürcânî gibi otorite isimlerin bu eser üzerine yapmış oldukları çalışmalar da etki etmiş olmalıdır.

II. Osmanlı'da Kaleme Alınan Eserler

Burada Osmanlı ilim çevresinde kaleme alınan eserlerden öne çıkan ve temsil gücü yüksek eserlere dikkat çekilerek genel bir tablo sunmak hedeflenmektedir. Bu sebeple Osmanlı usûlcüleri tarafından kaleme alınan metinlerden öne çıkan dört tanesi temel özellikleri ve Hanefî usûl düşüncesi geleneğindeki yeri bağlamında ana hatlarıyla ele alınacak; ardından oluşan şerh ve hâşiye literatürü hakkında genel bir çerçeve çizilecektir.

1. Başlıca Metinler

1.1. *Füşûlü'l-Bedâi'*

Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Füşûlü'l-bedâi'* eseri bilindiği kadarıyla Osmanlı usûl geleneğinde kaleme alınan ilk telif metindir. Mısır'da Muhammed b. Mübârekşâh ve Bâbertî gibi nazarî ilimlerde yetkin isimlere talebelik yaptığı rivayet edilen (Taşköprizâde, 1985, 15; Karlığa, 2005) Fenârî'nin, bu nazari geleneğin ortak dili olan felsefe-mantık dilini *Füşûlü'l-bedâi'*e yansıttığı görülür. Bunun yanı sıra Molla Fenârî, eserinin dîbâcesinde usûl yazımındaki “iki farklı yolun (*mezhebeyn*) hazinelerinden ortaya saçılan ibareleri uzlaştırmayı (*telfik*)” amaçladığını ifade ederek eseri telif ederken Hanefî ve mütekellim usûl geleneklerini uzlaştırmaya çalıştığını ifade etmiştir (Molla Fenârî, 1289, 1/2). Ayrıca dîbâcede yer alan şirinde kendisinden önce İbnü's-Saâti'nin (öl. 694/1295) *Bedî'u'n-nizâm*'da söz konusu iki gelenekten sadece Pezdevî ve Âmidî'nin eserlerini esas aldığı; kendisinin ise Pezdevî ile İbnü'l-Hâcib'in eserlerindeki birikimi şerhleriyle birlikte dikkate alarak kaleme alacağını kaydetmiştir (Molla Fenârî, 1289, 1/3). Bu ifadeleri, Molla Fenârî'nin de İbnü's-Saâti gibi iki geleneği

temsil eden metinleri temel kaynak olarak belirlediğini ancak klasik sonrası dönemde bunlar üzerine yapılan yorumları da eserine yansıttığını gösterir. Şiirde bu iki eser ve şerhlerinin yanı sıra mütekellim gelenekten Siraceddin el-Urmevî'nin (öl. 682/1283) *Tahsîl*'i, Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Minhâc*'ı, bu ikisinin şerhlerini, Hanefî-fukahâ geleneğinden *Tavzîh* ve *Telvîh*'i, Habbâzî'nin (öl. 691/1292) *Muğnî*'si ve şerhlerini de anmak suretiyle, her iki gelenekten farklı eserlerdeki birikimi de dikkate aldığına işaret etmiştir (Molla Fenârî, 1289, 1/3).

Fenârî'nin iki farklı usûl yazım geleneğini uzlaştırma çabası özellikle eserindeki konu tertibinde öne çıkar. Molla Fenârî selefi Sadrüşşeria'dan daha farklı bir konu tertibi geliştirmek suretiyle Hanefî-fukahâ geleneğinde yaygın şekilde takip edilen konu diziminden ayrılmıştır. Eserini *fâtîha* olarak isimlendirdiği bir giriş bölümü, *matlab* olarak isimlendirdiği bir bölüm ve *hâtîme* olarak isimlendirdiği son bölümden meydana getirmiştir. Giriş bölümünde fıkıh usûlünün mahiyeti, gayesi ve genel olarak postulatları (*mebâdi*) üzerinde durmuş ardından eserin omurgasını teşkil eden konuları *matlab* isimli bölümde ele almıştır. Bu bölümü kendi içinde iki *mukaddime* ve iki *maksad* şeklinde kısımlara ayıran Fenârî, birinci mukaddimedeki usûl-i fıkıhın konusunu ikincisinde ise öncesinde genel olarak ele aldığı postulatları (*mebâdi*) ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. İki maksad başlığının ilkinde dört şer'î delili, ikincisinde ise bu deliller arasındaki teâruz ve tercihi konu edinmiştir.

Fenârî eserinin *matlab* bölümünün ikinci mukaddimesinde usûl-i fıkıhın postulatlarını kelâmî, lugavî ve ahkâmî şeklinde ayırma tabii tutmuştur. Fenârî'nin eserinin konu dizimindeki farklılık ve mebâdiye geniş bir yer ayırması, mütekellim usûl geleneğinin klasik sonrası döneminden önemli ölçüde etkilendiğini gösterir. Nitekim İbnü'l-Hâcib, ana omurgasını mebâdi ile şer'î delillerin oluşturduğu *Muhtasarü'l-Müntehâ* eserinde mebâdi kısmında postulatları kelâmî, lugavî ve fikhî şeklinde üçe ayırmıştır. Bunlardan ilkinde klasik mantık üzerinden bilgi teorisini, ikincisinde dilin vaz'ına ilişkin mesaili, üçüncüsünde ise hükümleri incelemiştir. Fenârî de İbnü'l-Hâcib'e benzer şekilde kelâmî mebâdi başlığı altında nazar ve istidlal kavramları ile klasik mantığın temel ilkelerini, lugavî mebâdi başlığı altında dilin vaz'ı etrafında gelişen lafız taksimlerini ve hurûf-ı meânî konusunu, ahkâmî mebâdi

başlığı altında ise hüküm etrafındaki meseleleri incelemiştir. Lafız taksimlerinde mütekellim gelenekte müfred ve mürekkebe lafız ayırımından hareketle yapılan tasnifin yanı sıra Hanefî-fukahâ geleneğinde hâkim olan dörtlü lafız taksimine de yer vermiştir. Hanefî-fukahâ geleneğinin lafız taksimine lügavî mebdâi kısmında genel bir giriş yapsa da her bir lafız kategorisini detaylı olarak ilk delil olan Kitab'ın altında işlemiştir. (bk. Tablo 1)

<i>Tavzîh</i> (Sadrüşşeria)	<i>Muhtaşaru'l-Muntehâ</i> (İbnü'l-Hâcib)	<i>Füşülü'l-bedâi'</i> (Fenârî)
I. Mukaddime Usulün tanımı Usulün konusu I. Kısım: Edille <ol style="list-style-type: none"> 1. Rükün: Kitab <ol style="list-style-type: none"> a) Lafzın manaya delaleti (Dörtlü taksim) b) Lafzın şer'î hükme delaleti (emir-nehîy) 2. Rükün: Sünnet 3. Rükün: İcmâ 4. Rükün: Kıyas Fasit deliller Teâruz ve tercih İctihâd II. Kısım: Ahkâm <ol style="list-style-type: none"> 1. Hüküm 2. Mahkûm bih 3. Mahkûm aleyh 	Mebâdi (Postulatlar) <ol style="list-style-type: none"> 1. Kelâm: Bilgi teorisi 2. Lügavî: Dilin vazı 3. Fikhî: Ahkâm Edille <ol style="list-style-type: none"> 1. Kitab 2. Sünnet/Efâl 3. İcmâ 4. İlk Üç Delilin Ortak Konuları <ul style="list-style-type: none"> - Haber: Rivayet değerlendirmesi - Emir-Nehiy - Umûm-Husûs - Mücmel-Mübeyyen - Zâhir-Müevvel - Mantûk-Mefhûm - Nesih 5. Kıyas 6. İhtilafî Deliller İctihad ve iftâ Teâruz ve tercih	I. Giriş (fâtîha) Usulün mahiyeti Usulün fâidesi Usulün gayesi Usulün mebdâii (genel) II. Matlab <ol style="list-style-type: none"> 1. Mukaddime: Usulün konusu 2. Mukaddime: Usulün mebdâii (detaylı) <ul style="list-style-type: none"> - Kelâmî mebdâi (nazar, istidlal ve mantık) - Lügavî mebdâi <ol style="list-style-type: none"> a) Müfred-mürekkep ayırımı üzerinden taksim (kelamcı gelenek) b) Fukahâ geleneğinin dörtlü lafız taksimi (genel giriş) - Hurûf-ı meânî - Ahkâmî mebdâi <ol style="list-style-type: none"> a) Hâkim b) Hüküm c) Mahkûm fih d) Mahkûm aleyh 1. Maksad: Edille-i erba'a <ul style="list-style-type: none"> - Kitab (Mukaddime ve fasıllar: Dörtlü tasnifin açılımı) - Sünnet - İcmâ - Kıyas 2. Maksad: Teâruz ve tercih Hâtime: <ol style="list-style-type: none"> 1. İctihad 2. İftâ

Tablo 1. *Füşülü'l-bedâi'* in konu tertibi ile fukahâ ve mütekellim usûl geleneklerinin karşılaştırması.

Fenârî'nin eserinin yaklaşık yarısını mebdâi konularına ayırması oldukça dikkat çekici bir tasarruftur. Mebdâi bölümü, esasında felsefe

geleneğindeki bilgi teorisinin usûl-i fıkha yansımasının sonucudur. Buna göre her ilim diğerinden konusu (*mevzû*) ile ayrılır ve her ilmin *mebâdi* olarak isimlendirilen, herhangi bir kanıtlamaya ihtiyaç duymayan postulatları vardır. Bu postulatların ele alınması usûlî bilginin kesinliğini ortaya koymak için önemlidir (Köksal, 2008, 62-64; Atçıl, 2013, 35, 39). Bu bağlamda Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'i takip ederek usûlün konusunun deliller olduğunu ileri süren Fenârî, usûlün konusu olmayan hükümlerin ancak postulatlar olarak ele alınabileceğini düşünür (Atçıl, 2013, 37). Bununla birlikte Hanefî usûl geleneğinin klasik sonrası dönem otoritelerinden Sadrüşşerîa'nın ise usûl-i fıkhanın konusunu deliller ve hükümler şeklinde ele alarak mebâdi için yer ayırmadığı ve bu konuya temas etmediği görülür. Dolayısıyla Molla Fenârî'nin bu tercihinin Sadrüşşerîa'dan farklılaşması aynı zamanda eserin konu tertibine de yansımıştır.

Füşûlü'l-bedâi' konu tertibi ve bazı farklı tercihleri ile önemli ölçüde Hanefî gelenekten ayrılıp mütekellim geleneğe yaklaşırsa da aynı durum eserdeki görüşlerin tercihi için geçerli değildir. Nitekim Fenârî eserinde, ihtilafli meselelerin pek çoğunda Hanefî usûl geleneğinin görüşünü devam ettirmiştir. Söz gelimi tahsise uğramamış âmmin delâleti, Kitab'daki umûm lafızların âhâd haberle tahsisi, mefhûm-ı muhâlefenin delâleti ve haber-i vâhidi kabul kriterleri gibi iki gelenek arasında ihtilafa konu olan meselelerde Hanefî-fukahâ geleneğinin görüşünü tercih etmiştir (Molla Fenârî, 1289, 245-46, 125, 197, 198, 229-235). Bu bakımdan *Füşûlü'l-bedâi'* ile Hanefî usûl geleneği arasında bir süreklilik ilişkisinin bulunduğu söylenebilir.

1.2. *Mir'âtü'l-uşûl*

Molla Hüsrev'in *Mirkâtü'l-vüsûl*'ü, şerhi *Mir'âtü'l-uşûl* ile birlikte Osmanlı usûl geleneğinde önemli bir yer tutar. Hanefî-fukahâ geleneğinin klasik dönemini temsil eden Pezdevî'nin *Usûl*'üne şerh yazan Molla Hüsrev, aynı zamanda bu geleneğin klasik sonrası döneminde kaleme alınan *Telvîh* hâşiyesi üzerine de hâşiyeye kaleme almıştır. Şerhinde ve hâşiyesinde diğer şârihler Abdülaziz el-Buhârî ve Ekmeleddin el-Bâbertî'ye de atıflar yapan Molla Hüsrev'in Hanefî usûl geleneğinin klasik birikiminin yanı sıra bu birikimin klasik sonrası dönemde yorumu üzerine de önemli ölçüde mesai

harcadığı anlaşılmaktadır. Molla Hüsrev'in bu müktesebatını *Mir'ât*'ta da görmek mümkündür. Nitekim Molla Hüsrev, bu eserinde Pezdevî'nin klasik birikimini esas almakla beraber klasik sonrası dönemin yorum ve eleştirilerini de eserine yansıtmış (Molla Hüsrev, 1321, 13-14); hatta yer yer kendisi klasik sonrası dönemdeki yorum ve tercihleri eleştirmiştir (Molla Hüsrev, 1321, 23-24). *Mir'ât*'ın mukaddimesinde bu metnin “mütekaddimûnun fikirlerinin özünü” ve “müteahhirûnun düşüncelerinin temelini” ihtiva ettiğine dair ifadesi (Molla Hüsrev, 1321, 3) bu noktaya ışık tutması bakımından önemlidir. Dolayısıyla Molla Hüsrev'in eserinde klasik birikimi, klasik sonrası dönemdeki yorum, argüman ve *işkâller* üzerinden yeniden düşünerek ele aldığı söylenebilir.

Molla Hüsrev'in eserinin konu tertibi, Pezdevî'nin *Usûl*'üne dayanır. Pezdevî'nin eseri temelde deliller ve hükümler üzerine kurulu iken Molla Hüsrev de eserini iki ana bölüme ayırarak deliller ve hükümleri ele almıştır. Klasik Hanefî-fukahâ geleneğinde ve klasik sonrası dönemde Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh*'inde olduğu gibi dil ve yorum konularını dörtlü tasnif üzerinden ilk delil olan Kitab'ın altında incelemiştir. Şu var ki, Sadrüşşerîa'dan farklı olarak bu konuları kendi içinde lafzın manayı ifade etmesi ve lafzın hükmü ifade etmesi şeklinde ikiye ayırarak ilkinde dörtlü taksimi ikincisinde emir ve nehyi incelememiştir. Bunun yerine Pezdevî'yi takip ederek emir ve nehyi hâss konusu altında ele almıştır. Bu bakımdan konu tertibi anlamında Pezdevî'nin sistematığına Sadrüşşerîa'dan daha fazla sadık kaldığı söylenebilir (bk. Tablo 2). Molla Hüsrev görüşlerin tercihi noktasında da hemen hemen tamamıyla klasik Hanefî geleneği takip etmiştir. Klasik dönem usûl birikimini felsefe-mantık dili üzerinden ele alarak klasik sonrası dönemde Sadrüşşerîa'nın tavrını devam ettirmiştir. Molla Hüsrev, gerek muhteva gerek konu tertibi bakımından, Molla Fenârî'den oldukça farklı bir metin oluşturmuştur. Molla Hüsrev her ne kadar eserin mukaddimesinde *berâetü'l-istihlâl* kabilinden mütekellim geleneğin bazı eserlerini zikretse bile klasik iki geleneği uzlaştırmadan söz etmemesi dikkat çekicidir. Bu yönüyle İbnü's-Sââtî ve Molla Fenârî'nin tavrından uzak bir görüntü ortaya koymuştur. Ayrıca Sadrüşşerîa gibi usûl-i fikhın konusunun deliller ve hükümlerden ibaret olduğunu ileri sürmüş (Molla Hüsrev, 1321, 12; Köksal, 2008, 100-103; Atçıl, 2013, 38-39); hükümleri mebdâdi olarak ele almamıştır.

Molla Hüsrev *Mir'ât*'ta Pezdevî'nin *Uşûl*'ündeki konuların yanı sıra mantık ve felsefeden bazı konuları da eserine dahil etmiştir. Eserini Sadrüşşeria gibi klasik felsefe ve mantığın kavram ve ilkeleri üzerinden kaleme alan Molla Hüsrev, Sadrüşşeria'da olduğu gibi bu disiplinlerin bazı konularını da usûl eserine almıştır. Söz gelimi, fıkıh usûlünün konusu ile lafızların anlama delaletinin keyfiyetini dönemin ortak dilini şekillendiren klasik felsefe ve mantığın kavram ve meseleleri üzerinden incelemiştir. Ancak hüsün-kubuh konusunda, Sadrüşşeria'nın aksine, mukaddimât-ı erba' gibi felsefe ve klasik sonrası dönem kelâmının kavramları ile örülü detaylı bir argüman getirmemesi dikkat çekicidir (Molla Hüsrev, 1321, 63-64). İleride temas edileceği üzere, *Mirkât* ve şerhi *Mir'ât* Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve modern döneme kadar üzerine çok sayıda hâşiye çalışması yapılmıştır.

<i>Kenzü'l-vüşûl</i> (Pezdevî)	<i>Tavzîh</i> (Sadrüşşeria)	<i>Mir'ât</i> (Molla Hüsrev)
Mukaddime I. Edille <ol style="list-style-type: none"> 1. Kitab <ul style="list-style-type: none"> - Nazım ve mananın vecihleri: - Fukahâ geleneğinin dörtlü taksimi 2. Sünnet (beyan sünnetin sonunda) 3. İcmâ 4. Kıyas - İctihâd 5. Teâruz ve tercih II. Ahkâm <ol style="list-style-type: none"> 1. Hukûkullâh- Hukûku'l-ibâd 2. Sebeb, illet, şart, alâmet 3. Ehliyet 	I. Mukaddime Usulün tanımı Usulün konusu I. Kısım: Edille <ol style="list-style-type: none"> 1. Rükün: Kitab <ol style="list-style-type: none"> a) Lafzın manaya delaleti (Dörtlü taksim) b) Lafzın şer'î hükme delaleti (emir-nehiy) 2. Rükün: Sünnet 3. Rükün: İcmâ 4. Rükün: Kıyas Fasit deliller Teâruz ve tercih İctihâd II. Kısım: Ahkâm <ol style="list-style-type: none"> 1. Hüküm 2. Mahkûm bih 3. Mahkûm aleyh 	I. Mukaddime Usulün tanımı Usulün konusu Usulün fâidesi I. Maksad: Edille <ul style="list-style-type: none"> - Rükün: Kitab - Kitabın tanımı - Kitaba mahsus konular - Kitab ve sünnetin ortak konuları - Fukahâ usul geleneğinin dörtlü lafız taksimi (emir-nehiy ve hurûf-ı meânî dâhil) - Beyan türleri - Rükün: Sünnet - Rükün: İcmâ - Rükün: Kıyas - Fasit deliller - Teâruz ve tercih II. Maksad: Ahkâm <ul style="list-style-type: none"> - Hüküm - Hâkim - Mahkûm bih - Mahkûm aleyh Hâtime İctihâd İftâ

Tablo 2: *Mir'ât*'ın konu tertibi ile Hanefî usûl geleneğinin karşılaştırması

1.3. *Zübdetü'l-vüšül*

Molla Kirmastî'nin (öl. 900/1494) *Zübdetü'l-vüšül* ve bu eserin muhtasarı mahiyetindeki *el-Vecîz* eserleri, 9/15. yüzyıl Osmanlı ilim çevresinde kaleme alınan metinlerdendir. Kirmastî, konu tertibinde oldukça farklı bir tercihte bulunarak eserindeki konuları on fasıl üzerinden tertip etmiştir. Bu fasıllardan ilki mukaddime kısmına ayrılmışken, ikincisinde kelâmî temelleri, üçüncüsünde dil ve yorum konuları, dördüncüsünde hüküm, beşincisinde Kitab, altıncısında sünnet, yedincisinde icmâ ve sekizincisinde kıyas delili, dokuzuncu fasılda deliller arasında teâruz ve tercihi, son fasılda ise ictihad konusu ele alınmıştır. Mütekellim geleneğinin de etkisi bulunan bu konu tertibinin, Hanefî-fukahâ geleneğinden büyük ölçüde farklılaştığı görülür. Eserde kelâma, hükümlere ve Arap diline ilişkin meselelerin büyük kısmının şer'î delillerden önce ele alınması mütekellim gelenekte özellikle Âmidî-İbnü'l-Hâcib çizgisinde belirgin olan mebâdi düşüncesinin etkili olduğunu göstermektedir. Gerek Fenârî'nin gerekse Kirmastî'nin delillerden önce mebâdii ele almaları ve bu kapsamda hükümler ve dil konularını işlemeleri, usûl-i fikhın konusu hakkındaki bakış açılarının yansıması olarak okunabilir. Fıkıh usûlünün konusunu Âmidî-İbnü'l-Hâcib gibi sadece delillerden ibaret gören bu usûlcülere göre hükümler bu disiplinin konusu olamaz. Bu durumda hükümlerin başka bir ilimde temellendirilmiş olması gerekir. Bu disiplin ise fıkhîdir. Şu halde hükümler ancak usûlün mebâdii olarak onun konusu ele alınmadan önce incelenmelidir (Atçıl, 2013, 37-38).

Kirmastî ilk fasıl olan mukaddime kısmında usûl-i fikhın tanımı, fâidesi ve konusunu ele aldıktan sonra ikinci fasılda âlemin bir yaratıcısı (*Sâni'*) olduğunu ve bu yaratıcının kadim, zâtî gereği zorunlu, kâdir, hayy, mürîd, mütekellim, semî' ve basîr olduğunu; bu yaratıcının gönderdiği peygamberlerin mucizelerinin olduğunu ve onların ismet sıfatını ispatlar (Kirmastî, t.y., 1/97-125). Bu fasılın, her ne kadar muhtevası farklılaşsa da, mütekellim usûl geleneğindeki kelâmî mebâdi gibi düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Arap diline ilişkin konuların ele alındığı eserin üçüncü faslında ise Hanefî-fukahâ geleneğinde hakim olan dörtlü lafız taksimiyle mütekellim gelenekteki bazı konuların iç içe ele alındığı görülür. Bu fasılda (a) hakikat-mecaz-sarih-kinaye, (b) has-âmm-mutlak-mukayyed, (c) müşterek-müevvel, (d) ibâre-işâret-delâlet-iktizâ, (e) zâhir, nass, müfesser, muhkem ve kapalılık derecelerine göre karşılık gelen

diğer lafızlar, (f) beyân türleri (takrîr, tefsîr, tağyîr, zaruret ve tebdîl), (g) mantûk-mefhûm ayrımı ile (h) hurûf-ı meânî konuları incelenmiştir. Görüldüğü üzere bu konulardan büyük kısmı Hanefî-fukahâ geleneğindeki dörtlü tasnife dayanırken önemli bir kısmı da mütekellim usûl geleneğinden iktibas edilmiştir. Söz gelimi lafızların delaletinin mantûk-mefhûm ayrımı üzerinden ele alınması, hurûf-ı meânînin Hanefî gelenekten farklı olarak müstakil bir başlık altında ele alınması, mutlak-mukayyedin hâs ve âm ile aynı başlık altında incelenmesi mütekellim geleneğin eser üzerindeki etkilerdendir. Bununla birlikte Kitab delilinin ele alındığı bölümde Kitab'ın mahiyeti ile birlikte dil ve yorum konularından sadece emir ve nehyin ele alınması, eserde her iki gelenekten de farklılaşan bir tercih olarak dikkat çeker (bk. Tablo 3).

Kirmastî her ne kadar büyük ölçüde konu tertibi ve kimi yerlerde içerik bakımından Hanefî-fukahâ geleneğinden ayrılrsa da görüşlerin tercihi hususunda, Fenârî gibi, büyük ölçüde bu geleneği takip etmiştir. Bu bakımdan Kirmastî'nin eserlerinin İbnü's-Sââtî ve Molla Fenârî'nin eserlerine benzerliği dikkat çekicidir.

<i>Tavzîh</i> (Sadrüşşerîa)	<i>Muhtaşaru'l-Muntehâ</i> (İbnü'l-Hâcib)	<i>Zübdetü'l-vüşûl / Veciz</i> (Kirmastî)
<p>I. Mukaddime Usulün tanımı Usulün konusu</p> <p>I. Kısım: Edille</p> <p>1. Rükûn: Kitap a) Lafzın manaya delaleti (Dörtlü taksim) b) Lafzın şer'î hükme delaleti (emir-nehiy)</p> <p>2. Rükûn: Sünnet 3. Rükûn: İcmâ 4. Rükûn: Kıyas Fasit deliller Teâruz ve tercih İctihâd</p> <p>II. Kısım: Ahkâm</p> <p>4. Hükûm 5. Mahkûm bih 6. Mahkûm aleyh</p>	<p>Mebâdî (Postulatlar)</p> <p>1. Kelâm: Bilgi teorisi 2. Lugavî: Dilin vazî 3. Fikhî: Ahkâm</p> <p>Edille</p> <p>1. Kitap 2. Sünnet/Efâl 3. İcmâ 4. İlk Üç Delilin Ortak Konuları - Haber: Rivayet değerlendirmesi - Emir-Nehiy - Umûm-Husûs - Mücmel-Mübeyyen - Zâhir-Müevvel - Mantûk-Mefhûm - Neşih</p> <p>5. Kıyas 6. İhtilâflı Deliller</p> <p>İctihâd ve iftâ Teâruz ve tercih</p>	<p>I. Mukaddime Usulün tanımı Usulün fâidesi Usulün konusu</p> <p>II. Fasil: İsbât-ı Sâni' (sıfatlarını) Peygamberlerin ismeti</p> <p>III. Fasil: Arap Diline İlişkin Konular</p> <p>1. Hakikat-mecaz-sarih-kinaye 2. Has-âmm-mutlak mukayyed 3. Müşterek-müevvel 4. İbâre-işâret-delâlet-iktizâ 5. Açıklık ve kapalılık bakımından lafızlar (zâhir-nass..)</p> <p>6. Beyan 7. Mantûk-mefhûm ayrımı 8. Hurûf-ı meânî</p> <p>IV. Fasil: Ahkâm</p> <p>1. Hükûm 2. Mahkûm bih 3. Mahkûm aleyh</p> <p>V. Fasil: Kitap</p> <p>1. Kitabın tanımı 2. Emir-nehiy (emrin delaleti, me'mûr bih)</p> <p>VI. Fasil: Sünnet</p> <p>1. Mütevâtir-âhâd haber 2. Ef'âl-i resûl 3. Vahyin kısımları 4. Şer'u men kablênâ</p> <p>VII. Fasil: İcmâ VIII. Fasil: Kıyas IX. Fasil: Teâruz ve tercih X. Fasil: İctihâd</p>

Tablo 3: *Zübdetü'l-vüşûl*'ün *Tavzîh* ve *Muhtaşar* ile karşılaştırması

1.4. *Mecâmi'u'l-Hakâik*

Mecâmi'u'l-hakâik'in Osmanlı'da modern dönem öncesi yazılan son müstakil usûl metni olduğu söylenebilir. 12/18. yy. Osmanlı âlimlerinden Ebû Saîd Hâdimî'nin (öl. 1176/1762) kaleme aldığı bu eser, kullanılan felsefe-mantık diliyle Hanefî-fukahâ usûlünün klasik sonrası dönemini temsil eder. Konu tertibi olarak hemen hemen tamamıyla *Mir'ât*'ı takip eden *Mecâmi'*, diğer usûl eserlerinin çoğunda hâkim olan felsefe-mantık diliyle kaleme alınmıştır. Ancak Hâdimî usûl-i fikhın konusu hususunda Sadrüşşerîa ve Molla Hüsrev'den ayrılarak bu ilmin konusunun yalnızca deliller olduğunu ileri sürmüştür (Hâdimî, 1308, 3). Bununla birlikte Hâdimî, Sadrüşşerîa ve Molla Hüsrev gibi, klasik Hanefî usûl sistematüğini devam ettirip eserini deliller ve hükümler olmak üzere iki ana bölüme ayırmış, hükümleri mebâdi başlığı altında delillerden önce incelememiştir. Bu bakımdan her ne kadar usûl-i fikhın konusunu delillere hasretse bile hükümleri de usûlün konusu gibi müstakil bir bölüm olarak ele alması ilginçtir. Usûlün konusuna ilişkin görüşü bir tarafa konulacak olursa, Hâdimî'nin konu tertibinde gözettiği bu hassasiyeti, klasik Hanefî-fukahâ geleneğine bağlılıkla açıklamak mümkündür.

Mecâmi', *Tenkîh* ve *Mir'ât*'tan ayıran yenilikler ise eserin sonuna ilave ettiği küllî fikhî kaideler ile icmâ bahsinin sonunda yer verdiği örf konusunda ortaya çıkar. Nitekim her ne kadar Hanefî fûrû' geleneğinde açıkça örfe dayanan istihsandan söz edilse de usûl geleneğinde örfün daha çok istihsânın dayanağı olan amelî icmâ' bağlamında gündeme getirildiğini ifade eden Okur, bu anlamda Hâdimî'nin teşebbüsünü usûl geleneğine önemli bir katkı olarak değerlendirmiştir (Okur, t.y., 132-133). Hâdimî diğer usûl eserlerine nispetle örfe geniş bir yer ayırdığı ilgili kısımda, mutlak ictihad dönemindeki yaygın teâmülün, küllî olması durumunda amelî bir icmâ olduğunu ifade etmiştir. Bu dönemde belirli bir bölgeye mahsus teâmülün ise teâmülî bir icmâ sayılmasa da hakkında nassın varit olmadığı meselelerde küllî teâmüle yani teâmülî icmâya ilhak edilebileceğini savunmuştur. Benzer şekilde mutlak ictihad döneminden sonra ortaya çıkan küllî teâmülün de, hakkında nassın varit olmadığı meseleler hakkında ictihad döneminde oluşan küllî teâmül gibi muteber olabileceğini söylemiştir. Hâdimî'nin bu hususta "nâsın isti'mâli bir hüccettir ve anınla amel vacip olur" ve "örfen ma'rûf olan şey şart kılınmış gibidir" gibi kaideleri bu görüşüne gerekçe olarak ileri sürmesi dikkat çekicidir (Hâdimî, 1308, 29).

Hâdimî'nin eserinin hâtîme kısmına aldığı 153 fikhî kaide de Hanefî usûl geleneğinden farklılaştığı önemli bir adımdır. Eser içinde referans- ta bulunulan kaideler de dikkate alındığında bu sayı toplamda 170-180'e ulaşmaktadır (Okur, t.y., 183). Bu durum Hâdimî'nin fikhî kaideleri de usûl-i fikhî kapsamında kabul ettiğine işaret etmesi bakımından önemli- dir. Hâdimî'nin fikhî kaideler hususundaki bu katkısı sonrası için de etki- li olmuş; bir asır sonrasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin başında zik- redilecek olan küllî kaidelerin büyük kısmı *Mecâmi'*den iktibas edilmiştir (Okur, t.y., 186).

Mecâmi' Osmanlı'da Tanzimat öncesinde yazılan, geleneği yansı- tan son usûl metnidir. Bu bakımdan modernleşme arifesinde usûl ala- nına ne gibi katkıların sunulduğunun görülmesi açısından önemli bir metindir. *Mecâmi'* klasik medreselerin yanı sıra Mecelle'nin kabulü son- rasında açılan hukuk mekteplerinde okutulmuştur. Hukuk mektebi ho- calarından Şîrvânî Ahmed Hamdi Efendi talebelere kolaylık olması için Güzelhisârî'nin (öl. 1253/1837) şerhi *Menâfi'ü'd-dekâik'*ten de istifade ile bu eseri Türkçe'ye kazandırmıştır. Ayrıca Ahmed Hamdi Efendi'nin ilk Türkçe telif olan *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* kitabı ile Sava Paşa'nın İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd adlı çalışması da büyük ölçü- de *Mecâmi'*e dayanır (Okur, t.y., 196-198).

Osmanlı ilim geleneğinde yukarıda genel hatlarıyla değerlendirilen metinlerden Hanefî-fukahâ geleneğinin klasik birikimine daha sadık kalan eserlerin usûl mesaisinde daha merkezde yer aldığını söylemek mümkün- dür. Bu çerçevede *Mir'ât* ile *Mecâmi'*in, *Füsûl* ile *Zübde'*ye nispetle daha faz- la çalışmaya konu olması ve daha yoğun şekilde okutulması bu durumun bir tezahürü olarak okunabilir.

2. Şerhler-Hâşiye Literatürü

Osmanlı siyasi teşebbüsü içinde ilk usûl şerhini "Kara Hoca" lakabı ile tanınan Alâeddin el-Esved'in (öl. 800/1397) kaleme aldığını söylemek mümkündür. Orhan Bey'in İznik'te kurduğu medresenin üçüncü müderrisi sayılan Alâeddin el-Esved, *Künûzü'l-envâr şerhu Rümûzi'l-esrâr* adlı şer- hini dönemin sultanı I. Murad'a ithaf etmiştir (Alâeddin el-Esved, t.y., 1b; Cici, 2001, 82). Felsefe mantık diliyle yazıldığı anlaşılan eserin (Alâeddin

el-Esved, t.y., 5b-7a, 9a; Atçıl, 2013, 35, 37, 50), klasik Hanefî usûl birikiminden farklı tercihleri dikkat çekicidir. Deliller için “*edille*” kavramı yerine “*meâhiz*” lafzının kullanılması bunlardan biridir (Alâeddin el-Esved, t.y., 4b; Cici, 2001, 83). Osmanlı ilim geleneğinde Ebû Bekir b. İbrahim isimli bir âlime nispet edilen *Rûmûzü'l-esrâr* adlı eser üzerine, Alâeddin el-Esved'in şerhinden sonra başka bir çalışmanın yapılmadığı anlaşılır.

Osmanlı ilim çevresinde en çok şerhe konu olan eserler Pezdevî'nin *Uşûl'ü*, Nesefî'nin *Menâru'l-envâr'ı* ve Sadrüşşerîa'nın *Tenkih'i*dir. Şerh yazıcılığı Osmanlı âlimleri için ilmî mesainin önemli bir kısmını oluşturmakla beraber, Osmanlı usûlcülüğünde en yaygın telif tarzının hâşiye yazımı olduğunu söylemek gerekir. Zira Teftâzânî'nin *Telviḥ'i* ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Şerḥu'l-Muḥtasar Hâşiyesi* başta olmak üzere, İbn Melek'in *Menâr Şerhi* ve *Mir'ât* üzerine çok sayıda hâşiye kaleme alınan eserler olmuştur. Özellikle Osmanlı entelektüel çevresi için otorite figürler olan Teftâzânî ve Cürçânî'nin bahsi geçen eserleri onlarca hâşiyeye konu olmuş ve entelektüel canlılık için önemli bir zemin teşkil etmiştir. Bu eserler üzerine, özellikle 9/15. ve 12/18. asırlarda nispeten fazla sayıda hâşiye kaleme alınmıştır. Bu iki asrın ileri gelen âlimlerinden Molla Hüsrev (öl. 885/1480), Ali Kuşçu (öl. 879/1474), Hocaşâde (öl. 893/1488), Alâaddin Tûsî (öl. 887/1482), Samsûnizâde (öl. 891/1486), Hatibzâde Muhyiddin (öl. 901/1496), Kazâbâdi (öl. 1174/1760) ve Akkirmânî (öl. 1174/1760) gibi isimler iki hâşiye literatürüne de katkıda bulunan isimlerdir.

2.1. Pezdevî'nin *Uşûl'ü* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Hanefî-fukahâ usûl geleneğinin klasik dönem birikimini temsil eden en derli toplu ve etkili eserin Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüsûl'ü* olduğunu söylemek yanlış olmaz. *Uşûlü'l-Pezdevî* şeklinde şöhret bulan bu metin Sadrüşşerîa'nın da klasik birikim için esas aldığı eserdir. Ayrıca bu metin klasik sonrası dönemde yazılan *Menâr* gibi diğer muhtasarların da temel kaynağı olmuştur.

Osmanlı usûl düşüncesini temsil eden en etkili metinlerden *Mirkât* ve şerhi *Mir'ât'ı* kaleme alan Molla Hüsrev, aynı zamanda Hanefî-fukahâ usûl geleneğinin klasik birikimini Pezdevî'nin *Uşûl'ü*üne yazmış olduğu şerhle yorumlamıştır. Diğer usûl eserleri olan *Mir'ât'tan* ve *Telviḥ Hâşiyesi'nden* sonra kaleme aldığı anlaşılın bu şerh, on yedi varaktan ibaret olup Pezdevî'nin

Usûl'ünün başlarını kapsar (Kozalı, 2012, 146-172, 2017, 287-288). Molla Hüsrev'in şerhinde Pezdevî'nin metninin en doğru yorumunu ortaya koymaya ve metnin tutarlılığını göstermeye çalıştığı söylenebilir. Bu çabasını klasik mantık dili üzerinden ortaya koyan Molla Hüsrev, aynı zamanda metnin önceki şârihleri olan Ekmeleddîn el-Bâbertî ve Abdülaziz el-Buhârî'nin yorumlarına sık sık eleştiriler getirmiştir (Kozalı, 2017, 288-289, 298, 301-302).

9/15. yy. ulemasından Alâeddin Ali b. Mahmud Musannifek (öl. 875/1470) ile 12/18. yüzyıl âlimlerinden Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Mağnisâvî (öl. 1113/1701), Pezdevî'nin eserine şerh yazan diğer isimlerdir (Boynukalın, 2017, 520-521).

2.2. *Menâr* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Menâru'l-envâr* metni Hanefî-fukahâ usûl geleneğinin klasik sonrası dönemine önemli ölçüde etki etmiş bir eserdir. Bu metin Osmanlı'da da farklı dönemlerde ihtisar, şerh ve hâşiye çalışmalarına konu olmuştur. Hasan Kâfi b. Turhan el-Akhisârî (öl. 1025/1616) *Menâr*'ı *Semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* çalışmasıyla ihtisar etmiştir. II. Murad devrinde Osmanlı himayesine giren Şerefüddin Kırımî ise (Atçıl, 2019, 46) *Menâr* üzerine bir şerh kaleme almıştır. Ayrıca 10/16. yy. ulemasından meşhur Halvetî şeyhi Şemseddin Sivâsî (öl. 1006/1597) *Zübdetü'l-esrâr fî şerhi Muhtasarî'l-Menâr* eseriyle, İbn Habîb el-Halebî'nin (öl. 779/1377) *Menâr* muhtasarını şerh etmiştir (Koca, 2004).

Osmanlı ilim geleneğinde *Menâr*'ın bahsi geçen muhtasar ve şerh çalışmalarından ziyade İbn Melek'in (öl. 821/1418'den sonra) şerhinin etkili olduğu söylenmelidir. Her ne kadar İbn Melek'in kendisi Aydınolu Mehmed Bey'in himayesinde müderrislik yapsa da *Menâr* üzerine yazdığı şerh, Osmanlı usûl mesaisi için önemli bir zemin oluşturmuştur. Osmanlı kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunan bu eser medreselerde okutulmuş ve üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Bu şerh üzerine 10/16. yy. da Radyüddîn İbn Hanbelî (öl. 971/1563) ve Şerefüddin Yahya b. Karaca er-Ruhâvî (öl. 1000/1591), 11/17. yy. da ise meşhur divân şairlerinden Azmizâde Mustafa Hâletî (öl. 1040/1631) hâşiyeler kaleme almışlardır (Koca, 2004). Bu eserlerden Ruhâvî ve Azmizâde'nin hâşiyelerinin Osmanlı kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunur. İleride değinileceği üzere,

bu çalışmalardan Ruhâvî hâşiyesinin Osmanlı medreselerinde okutulduğuna dair veriler mevcuttur. Öte yandan 18-19. asırda Osmanlı Şam'ında yetişen meşhur Hanefî âlimi İbn Âbidîn'in (öl. 1252/1836), Alâüddîn Haskefî'nin (öl. 1088/1677) *Menâr* şerhi üzerine yazdığı *Nesemâtü'l-eshâr* hâşiyesi de *Menâr* üzerine yapılan çalışmalardandır.

2.3. *Tenkih* ve *Telvih* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) *Tenkih* metnindeki ve şerhindeki hataları düzeltmek ve yeni bir metin ortaya çıkarmak için *Tağyîru't-Tenkih* adlı eserini kaleme alır. Ancak Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle Osmanlı'daki ilim erbabı bu eleştirilere iltifat etmemiş ve Sadrüşşeria'nın *Tenkih*'i revaçta kalmaya devam etmiştir (Kâtip Çelebi, 1971, 1/499). *Tenkih* üzerine, bu eser dışında, Atpazarî Osman Fazlı Efendi *et-Tefîh li-muğlakâti ebvâbi't-Tenkih* adıyla bir şerh yazmıştır. Ayrıca *Telhîsu't-Tenkih* adıyla anılan ve Ebû Saîd Hâdimî'ye nispet edilen *Tenkih*'i ihtisar eden bir çalışma da mevcuttur (Özen, 2011b, 457). Bununla birlikte Osmanlı ilim geleneğinde *Tenkih* üzerine yapılan çalışmaların çok büyük kısmını hâşiyeler oluşturmuştur.

Bahsi geçtiği üzere Osmanlı'da, Teftâzânî'nin kaleme aldığı *Telvih*, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Muhtasar* hâşiyesi ile birlikte usûl alanında üzerine en çok hâşiyenin kaleme alındığı eser olmuştur. Nitekim Teftâzânî 9/15. yy. ilk yarısında Osmanlı topraklarında şöhrat bulmaya ve otorite olarak kabul görmeye başlamış bu yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra *Telvih* üzerine çok sayıda hâşiyeye kaleme alınmıştır. Hâşiyelerin bir kısmı eserin tamamı veya başından belli bir kısma kadar iken bir kısmı hüsün-kubuh meselesinin ontolojik temellerinin tartışıldığı *mukaddimât-ı erba'* konusu üzerinedir. Özellikle Fatih'in isteği üzerine kaleme alınan mukaddimât hâşiyelerinde dönemin âlimleri kulun fiilinin özgür iradeye dayanıp dayanmadığı üzerine felsefi ve kelâmî tartışmalar yürütmüşlerdir. Mümkünün varlığının öncesinde bir zorunluluğun olup olmadığı, varsa bu önceliğin niteliği, ne mevcut ne ma'dûm kabul edilen hâllerin illete olan ihtiyacının niteliği, illete ma'dûmların ve hâllerin dâhil olma imkânı, irade ve ihtiyarın sebepli olup olmadığı gibi meseleler dönemin âlimleri arasında derinlemesine tartışılan meselelerden bir kaçıdır. Osmanlı ilim geleneğinde farklı dönemlerde *Telvih* üzerine yazılan hâşiyelerin başlıcaları şu şekilde listelenebilir (Kâtip Çelebi, 1971, 1/496-499; Özen, 2011a, 305):

9/15. yy.

1. Hızır Şah Mentешevî (öl. 853/1450)
2. Kırımı, Ahmed b. Abdullah (öl. 855/1451)
3. Abdülvâhid b. Fazlullah el-Leysi (öl. 9/15. yy.)
4. Musannifek, Ali b. Muhammed Yahya el-Bistâmî (öl. 875/1470)
5. Ali Kuşcu (öl. 879/1474)
6. Molla Hüsrev (öl. 885/1480)
7. Tüsi, Alâüddin Ali b. Muhammed (öl. 887/1482)
8. Hasan Çelebi Fenarî (öl. 891/1486)
9. Samsünizâde, Hasan b. Abdüssamed (öl. 891/1486) (mukaddimât: suğrâ ve kübrâ)
10. Hocazâde Muslihuddin (öl. 893/1488) (Günümüze ulaşmamış)
11. Hüsanzâde, Muslihuddin Mustafa (öl. 893/1488'den sonra)
12. Molla Abdülkerim Efendi (öl. 895/1489)
13. Kesteli, Mustafa b. Muhammed (öl. 901/1496) (mukaddimât: suğrâ ve kübrâ)
14. Alaüddin el-Arabî el-Halebî (öl. 901/1496) (mukaddimât: suğrâ ve kübrâ)
15. Hatibzâde, Muhyiddin Muhammed el-Kastamonî (öl. 901/1496) (mukaddimât: suğrâ ve kübrâ)
16. Hacıhasanzâde Muhammed (öl. 901/1496) (mukaddimât)
17. Molla Lutfi (öl. 900/1495) (mukaddimât)
18. Molla Hayâlî (v. 875/1470 civarı)
19. Kemâleddin Mesud eş-Şîrvânî (öl. 15. yy.)

10/16. yy.

1. Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman (öl. 940/1533)
2. Sürürî, Muslihuddin Mustafa b. Şa'bân (öl. 969/1562)
3. Ebüssuûd Efendi (v. 982/1574)
4. Muhammed b. Muhammed el-Berdâi et-Tebrizî (v. 927/1521)
5. Abdussamed el-Hüseynî et-Tâlişî

11/17. yy.

1. Atpazarî Osman Fazlı Efendi (öl. 1102/1691)

12/18. yy.

1. Kazâbâdî, Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed (öl. 1163/1750) (mukaddimât)
2. Akkirmânî Muhammed b. Abdülhamid (öl. 1174/1760) (mukaddimât)
3. Konevî, İsamuddin İsmail b. Muhammed (öl. 1195/1781) (mukaddimât)
4. Kavukçuzâde Mustafa (öl. 1133/1721) (mukaddimât)
5. Halil b. Muhammed el-Akvîrânî (öl. 18. yy.) (mukaddimât)
6. Hafid Nisârî (v. 1188/1774) (mukaddimât)

15. asırda *Telvîh* üzerine yazılan hâşiyelerin dikkat çeken özelliği, bu eserlerde meselelere ilişkin görüşlerden ziyade görüşlerin dayandığı delillerin ve argümanların tartışılmasıdır. Başka bir ifade ile metinlerde öncelenen husus doğru ve tercih edilen görüşün ortaya konulması iken, hâşiyelerde asıl amaç savunulan görüşün nasıl temellendirildiği ve getirilen argümanların zayıf olup olmadığıdır (Çelik, 2020, 94-102). Nitekim pek çok yerde hâşiyeye yazarları otorite isimle (Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Cürcânî) aynı görüşü paylaşıyorlar bile bu isimlerin getirdikleri argümanın tutarlı olmadığını veya zayıf olduğunu ileri sürmüşlerdir (Kesteli, t.y., 19b; Fenârî, 1322, 2, 123). 18. yy.'a gelinceye kadar Sadrüşşerîa'nın Tavzih'i hâşiyelerde Telvîh'teki yorum ve eleştiriler üzerinden okunurken 18. asırda daha çok mukaddimât üzerine yoğunlaşan hâşiyeye yazımının merkezine doğrudan Sadrüşşerîa'nın Tavzih'teki ifadeleri yerleşmiştir.

2.4. *Muhtaşaru'l-müntehâ* Üzerine Yapılan Çalışmalar

İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşaru'l-müntehâ*'sı, Osmanlı'da üzerine en çok hâşiyenin kaleme alındığı usûl eserlerindedir. Adudüddîn el-Îcî'nin bu esere yazdığı şerhe Teftâzânî ve Cürcânî hâşiyeye yazmıştır. Osmanlı ilim çevresinde otorite kabul edilen bu isimlerin söz konusu esere hâşiyeye yazması, Osmanlı âlimleri için asırlar boyunca entelektüel tartışmaların cereyan edeceği bir hâşiyeye geleneğinin doğması için zemin teşkil etmiş olmalıdır. Nitekim Osmanlı âlimleri tarafından özellikle Cürcânî'nin hâşiyesi üzerine modern döneme kadar tespit edilebildiği kadarıyla yirmiyeye yakın hâşiyeye kaleme alınmıştır.

Molla Hüsrev, Hayâlî, Alaeddin Tûsî, Hatibzâde Muhyiddin, Kazâbâdî ve Akkirmânî gibi Osmanlı düşünce geleneğinin önde gelen simalarının katkıda bulunduğu bu literatürün özellikle 9/15. ve 12/18. asırlarda genişlediği görülür. Osmanlı ilim geleneğinde *Muhtasarü'l-Müntehâ*'nın Adudiddin Îcî şerhi üzerine hâşiye yazan önde gelen âlimler, yaşadıkları yüzyıllara göre şu şekilde gösterilebilir:

9/15. yy.

1. Bâli Paşa b. Molla Yegân (öl. ?)
2. Yâkub Paşa b. Hızır Bey (öl. 891/1486)
3. Hayâlî, Şemseddin Ahmed b. Musa (öl. 875/1470 [?])
4. Tûsî, Alâüddin Ali b. Muhammed es-Semerkindî (öl. 877/1473)
5. Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz (öl. 885/1480)
6. Samsûnîzâde, Hasan b. Abdüssamed (öl. 891/1486)
7. Hatibzâde Muhyiddin Efendi (öl. 901/1496)
8. Efdalzâde Hamîdüddin Efendi (öl. 908/1502)

10/16. yy.

1. Seyyid Nizamoğlu Seyfullah Kasım (öl. 1010/1601)

12/18. yy.

1. Kazâbâdî, Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed (öl. 1163/1750)
2. Akkirmânî, Muhammed b. Abdülhamid el-Kefevî (öl. 1174/1760)
3. Aydınî, Ebü'l-Felâh Halil b. Hasan (öl. 1170/1756)
4. Saçaklızâde Mehmed Efendi (öl. 1145/1732)
5. Âmidî, Küçük Ahmedzâde Ebubekir Efendi (öl. 1190/1776)
6. Konevî, Halil b. Ahmed (öl. 1224/1809)

13/19. yy.

1. Ayıntâbî, Debbağzâde Mehmed Münib (öl. 1238/1823)
2. Çankırlı Kayyumzâde Abdullah Efendi b. Hasan (öl. 1239/1824)

2.5. *Mir'ât* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Telvîh ve *Şerhu'l-Muhtaşar Hâşiyesi*'nden sonra Osmanlı'da en çok hâşiyeye konu olan eserin Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı olduğu anlaşılır. Az sayıda ihtisar ve tercüme çalışmalarına konu olan (Koca, 2005) *Mir'ât* üzerine harcanan asıl önemli mesai, hâşiyeye yazımı şeklinde ortaya çıkmıştır. *Mir'ât* üzerine 11/17. yy. ile birlikte başlayan hâşiyeye yazımının, *Telvîh* ve *Hâşiyeye-i Muhtaşar* üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi, özellikle 12/18. yy.'da yoğunlaştığı görülür.

11/17. yy.'da yaşayan Hâmid b. Mustafa el-Konevî (1098/1686) ile Eyyûbizâde Mustafa el-Mostârî'nin (öl. 1119/1707) çalışmaları başta olmak üzere 12/18. yy.'dan Tarsûsî Mehmed Efendi (öl. 1145/1732), Mevlânâ Mehmed İzmîrî (öl. 1165/1751), el-Hafîdü'n-Nisârî (öl. 1170/1756) ve Abdürrezzâk b. Mustafa el-Antâkî'nin (öl. 12/17. yy.) hâşiyeleri *Mir'ât* üzerine yapılan hâşiyeye türü çalışmaların öne çıkanlarıdır. Bunların yanı sıra 13/19. yy.'dan Vidinli Mustafa Efendi (öl. 1271/1855) ve Mustafa Sıdkı Karabeg (öl. 1878) de bu eser üzerine hâşiyeye kaleme alan isimlerdendir (Koca, 2005). Bu eserlerden özellikle Konevî, İzmîrî, Tarsûsî ve Antâkî'nin hâşiyelerinin kütüphanelerde çok sayıda nüshasının olması, söz konusu hâşiyelerin medreselerde mütedavil eserler olduğuna işaret eder.

Molla Hüsrev'in yaşadığı 9./15. yüzyılda ve bir sonraki asırda *Mir'ât* üzerine hâşiyelere rastlanmaması dikkat çekicidir. Bu esere hâşiyeye yazımının özellikle 11./17. yüzyıldan başlayarak artması, eserin bu yüzyıllardan itibaren sıkça okutulmaya başladığını ve fakat yazıldığı dönemde ve takip eden asırda çok tercih edilmediğini gösterebilir.

III. Medreselerde Okutulan Eserler

Fıkıh usûlü eğitimi Osmanlı medreselerinde şüphesiz önemli bir yeri haizdir. Bunu üretilen eserler ve bu eserlerin kütüphanelerdeki nüsha sayısının yanı sıra müfredatlardaki yerinden anlamak mümkündür. Kırk akçeli medreselerin aynı zamanda Tefâtânî'nin usûl eserinin okutulmasından hareketle "*Telvîh* medreseleri" şeklinde anılması (Uzunçarşılı, 2014, 17-18) usûl-i fikhun medrese eğitimindeki merkezî yeri hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Osmanlı medrese müfredatında kurumun statüsüne, hocanın tercihin ve seviyeye göre farklı metinler tercih edilmiştir. Bu durum göz önünde bulundurulmakla birlikte, kanunnameler,

biyo-bibliyografik eserler, icâzetnâmeler ve ilimler tasnifine dair eserlerden hareketle Osmanlı'da farklı yüzyıllarda hangi usûl metinlerinin okunduğuna dair fikir edinmek mümkündür.

Sadrüşşeriâ'nın klasik Hanefî birikimini klasik sonrası dille yeniden ele aldığı *Tavzîh* ve otorite isim Teftâzânî'nin bu esere yazmış olduğu *Telvîh* hâşiyesi Osmanlı ilim çevresinde üzerine en çok çalışmanın yapıldığı eserlerden olmasının yanı sıra medrese eğitiminde de tercih edilen başlıca eser olmuştur. Biyo-bibliyografik kaynaklar ve Osmanlı kütüphanelerindeki nüshalar *Telvîh*'in yazıldıktan kısa bir süre sonra, henüz 9/15. asrın başlarında Osmanlı'ya ulaştığını ve okutulduğunu göstermektedir (Taşköprizâde, 1985, 61-62; Çelik, 2018, 194).

Osmanlı'da medreselerin müfredâtını düzenleyen "Kanunnâme-i Talebe-i İlm" şeklinde isimlendirilen kanunnâmenin Fâtih devrine nispeti tartışmalı olmakla birlikte (Atay, 1981, 174; Uzunçarşılı, 2014, 18, 47; Beyazıt, 2014, 959), son çalışmalar bu kanunların Fâtih devrinden sonra 9/15. yy.'ın sonlarına doğru çıkarıldığına işaret etmektedir (Beyazıt, 2014, 959). Bu kanunlarda belirtilen müfredata göre fıkıh usûlünde ellili medreselerde *Telvîh*'in, bir üst seviye olan Sahn medreselerinde ise Cürçânî'nin *Şerhu'l-Muhtasar Hâşiyesi*'nin okutulması öngörülmüştür. Diğer kaynaklar da dikkate alındığında bu iki eserin aynı zamanda 9/15. yy.'ın ikinci yarısında Fâtih döneminde de okutulduğu anlaşılır (Taşköprizâde, 1985, 98, 154).

10/16. yy. ulemasından Taşköprizâde Ahmed Efendi ise Şekâik'te, otobiyografisini yazdığı kısımda Teftâzânî'nin *Telvîh*'ini okuttuğunu ifade etmiştir (Taşköprizâde, 1985, 558-559). 11/17. yy.'da yaşayan Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657) *Mizânü'l-hak'*ta Adududdîn el-Îcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar* adlı eserini okuduğunu ifade ederken, aynı yüzyılda yaşayan İhsan b. Hasan et-Tokâdi (öl. 1100/1689) *Nazmü'l-Ulûm* adlı manzum risalesinde usûl-i fıkıhta *Tavzîh* ve *Telvîh* ile Hasan Çelebi Fenârî'nin bu esere yazdığı hâşiyenin okutulması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Îcî'nin Muhtasar şerhi ile Seyyid Şerîf'in bu esere yazdığı hâşiyesini de usûl alanında okutulması gereken eserler arasında zikretmiştir (İzgi, 1997, I/79-100). Bir sonraki (12/18) yüzyılda yaşayan Nebî Efendizâde Ali b. Abdullah'ın (öl. 1200/1785-1786) *Kasîde fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-ulûm* adlı manzum eserindeki ifadeler, Tokâdi'nin eserindeki verilere oldukça yakındır. Nebî Efendizâde, bu eserinde tavsiye ettiği usûl-i fıkıh metinlerine şu mısralarla işaret etmiştir:

Fıkıh usûlün cümleden câmi'dür metn-i *Menâr*
 Eyle gel İbn Melek üzre *Ruhâvî* ihtiyâr
 Ba'dehû *Telvîh* u *Tavzîh* akvâ-yı hûb-hisâl
 Hem ana *Hasan Çelebi* ile tut İbn-i Kemâl
 Hem dahî lâzımdurur terk itme Şerh-i Muhtasar
Seyyid'i üstine tut kim şübhenün kökin keser (İzgi, 1997, 1/93-94).

Mısralardan anlaşıldığı üzere müellif, muhtasar eserlerden mesaili en iyi derleyen eserin *Menâr* metni olduğunu, ancak bu eserin İbn Melek şerhi ve *Ruhâvî hâşiyesi* ile okunması gerektiğini ifade eder. Bu eserlerin ardından *Tavzîh* ve *Telvîh* ile *Hasan Çelebi Hâşiyesi*'nin okunmasını tavsiye eden Nebî Efendizâde, Cürçânî'nin *Şerhu'l-Muhtasar* üzerine yazdığı hâşiyenin ise bu alanda en yetkin eser olduğuna dikkat çeker. Nitekim aynı yüzyılda dönemin Fransa elçisini, medreselerde okutulan ilimlerin mahiyeti hakkında bilgilendirmek için kaleme alınan, fakat müellifi bilinmeyen *Kevâkib-i Seb'a* adlı risalede *Telvîh* ve *Şerhu'l-Muhtasar* hâşiyesi öne çıkan eserlerdir. Cevat İzgi'nin naklettiğine göre bu risalede iktisâd seviyesinde Sadrüşşerîa'nın *Tenkih* metni ile *Tavzîh* şerhinin okunacağı, Teftâzânî'nin *Telvîh* hâşiyesinin ise istiksâ seviyesine yakın bir düzeyde okutulacağı ifade edilmiştir. Ayrıca iktisâd seviyesindeki usûl eserlerinden *Muhtasaru'l-müntehâ*'nın ancak *Adud Şerhi* ve *Cürçânî Hâşiyesi* ile okutulabileceği, istiksâ seviyesinde ise Molla Fenârî'nin *Füsülü'l-bedâi'* eserinin tercih edilebileceği belirtilmiştir (İzgi, 1997, 1/74).

12/18. yy.'ın başlarında vefat eden Ziyâüddin Abdullah el-Ahıskavî ise, (öl. 1218/1803) otobiyografisinde *Tavzîh* ve *Telvîh*'i, sonrasında ise Adudüddin el-İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ını Teftâzânî ve Cürçânî'nin hâşiyeleri ile birlikte okuduğunu ifade etmiştir (İzgi, 1997, 1/104). 12/18. yy.'ın sonları ile 19. yy.'ın başlarında yaşayan Hasan Tahsin Rizevî'nin icazetnamesinden ise Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı ile Güzelhisarî'nin *Mecâmi Şerhi*'ni okuduğu anlaşılmaktadır (İzgi, 1997, 1/107).

19. yy.'ın son çeyreğinde Osmanlı'da Batılı anlamda kanunlaştırma faaliyetleri için bir dönüm noktası olan *Mecelle*'nin hazırlanmasının ardından modern hukuk eğitimine yönelik açılan Mekteb-i Hukuk'larda, usûl eğitiminin merkezinde Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı ile Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-Hakâik* eserinin yer aldığı anlaşılmaktadır (Yörük, 2008, 13, 99). 20. yy.'ın başlarında, 2. Meşrutiyetin ilanı sonrasında ise medreselerin ıslahı bağlamında kurulan Dârülhilâfetü'l-Aliyye'nin müfredatında *Mir'ât* ve *Tavzîh*

eserlerinin öngörülmesi dikkat çekicidir (İzgi, 1997, 1/112). Nitekim Dârülhilâfetü'l-Âliyye Medreselerinin kuruluş aşamasında ilim heyetinin *Beyanülhak* dergisinde yayımladığı müfredat düzenlemesini öngören yazıda (“Tarik-i Tedrisin ber-vech-i âti İslah ve Tesviyesine İhtiyacın Sebebi Beyanındadır” 1324, 322) şunlar kaydedilmiştir:

Binaenaleyh eslâf-i kirâm talim ve taallüm-i fünûna kıyam ve mesâil-i mütûna itina ve ihtimam ile nail-i meram olmuşlar ise de bir müddet-ten beri şürûh ve havâşi izafe ve silk-i müzakereye çekilerek tatvîl-i me-safe olunduğu cihetle bidayet-i tahsilde *ekser-i talebe-i ulûmun zihinleri eskâl-i kil-ü kâl altında ezilip* kuvve-yi istihraciyye husulüne medar olmak üzere *fehmi ve zabtı lazım olan kavaid ve usulden dûr* ve ileride terettüp edecek *makâsıda vusulden bütün bütün mechûr* olduklarına binaen *bazı şurûh ve havâşi tay edilerek* tarik-i tedrisin ıslahına lüzûm-ı hakiki görünmekle (...) tarik-i mezkûrun ıslah ve tesviyesine ber-vech-i âti karar verilmiştir.

Görüldüğü gibi, medreselerin ıslahını öneren dönemin âlimleri müfredatta şerh ve hâşiyelerin yer almasını ve ulemanın bu eserler için mesai sarf etmesini eleştirmişlerdir. Bu bağlamda ulemanın şerh ve hâşiyelerle meşgul olması gereksiz görülürken, medrese talebelerinin bu eserlerdeki işkâl ve nakillerle uğraşmak suretiyle zihinlerinin çıkarım gücünü boşa harcadıkları ve asıl gerekli olan kurallardan ve meselelerden uzaklaştıkları ileri sürülmüştür. Bu gerekçeden hareketle klasik dönem medreselerinde okutulan şerh ve hâşiyelerden bir kısmının müfredattan çıkarılma kararı açıkça ifade edilmiştir.

Yüzyıl	Kaynak (Müellif)/Kurum	Okutulan usûl eserleri
15	Şekâik (Taşköprizade)	Telvîh Şerhu'l-muhtasar ve Cürçânî hâşiyesi
15-16	Kanunnâme-i Talebe-i İlim	Elilli dahil medresede Telvîh Sahnı semân: Şerhu'l-muhtasar ve Cürçânî hâşiyesi
16	Şekâik (Taşköprizade)	Tavzîh ve Telvîh
17	Nazmu'l-ulûm (İshak b. Hasan Tokadi)	Tavzîh ve Telvîh ile Hasan Çelebi hâşiyesi Şerhu'l-muhtasar ve Cürçânî hâşiyesi
18	Kaşıde fi'l-kütübî'l-meşhûra (Nebi Efendizâde)	İlk seviye: Menâr ve İbn Melek şerhi ile Ruhâvî hâşiyesi Orta seviye: Tavzîh ve Telvîh ile Hasan Çelebi hâşiyesi İleri seviye: Şerhu'l-muhtasar ve Cürçânî hâşiyesi
18	Kevâkib-i seb'a (Anonim)	İktisâd: Tenkîh ve Tavzîh ile Muhtasaru'l-müntehâ İktisâd ve İstiskâ arası: Telvîh/Şerhu'l-muhtasar ve Cürçânî hâşiyesi İstiskâ: Füsûlü'l-bedâi'
19	Mekteb-i Hukuk	Mecâmiu'l-Hakâik Mir'âtu'l-uşûl
19-20	İcazetnâme (Hasan Tahsin Rizevi)	Menâfi'u'd-dekâik (Mecâmi' şerhi) Mir'âtu'l-uşûl

Tablo 4. Okutulan usûl eserlerinin yüzyıllara göre dağılımı

Öncesinde ifade edildiği gibi, yukarıdaki kaynaklardan hareketle ortaya çıkan tablo mutlak anlamda değişmez bir müfredata işaret etmez. Hocaların şahsi tercihleri ve kurumlardaki farklılaşmalar, okutulacak eserlerde de farklılaşmalara yol açabilir. Nitekim müfredata ilişkin söz konusu veriler 11/17. ve 12/18. asırlarda *Mir'ât*'in okutulduğuna dair bir bilgi sağlansa da, bu eser üzerine söz konusu dönemde çok sayıda hâşiyenin kaleme alınması aynı zamanda eserin okutulduğuna da işaret eder. Bununla birlikte sunulan örnekler, Osmanlı eğitim kurumlarında hangi eserlerin tedavülde olduğuna ve hangi seviyede kabul edildiğine dair genel fikir verebilir. Bu bağlamda modern dönemlere kadar hemen her asırda *Tavzîh* ve *Telvîh* ile *Şerhu'l-Muhtaşar* ve *Cürcânî Hâşiyesi*'nin okunduğu ve okutulduğu göze çarpar. Nitekim Osmanlı usûl geleneğinde sayıca en fazla hâşiyenin, Teftâzânî'nin *Telvîh*'i ve Cürcânî'nin *Şerhu'l-Muhtaşar Hâşiyesi* üzerine yazılmış olması yukarıdaki tablonun doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Diğer taraftan müfredata dair bu veriler, aynı zamanda Hanefî-fukahâ usûl geleneği kadar mütekellim usûl geleneğinin de bilindiğini ve üzerine kayda değer bir mesai sarf edildiğini gösterir. Ayrıca bu iki eserin müfredatın ve bilgi üretiminin merkezinde yer alması, usûl-i fikhın hemen her dönemde felsefe-mantık dili üzerinden tevarüs edildiğini ve üretimin bu dil üzerinden gerçekleştirildiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Müfredata dair yukarıdaki verilerden ortaya çıkan sonuçlardan biri de asırlar içinde müfredata yansıyan değişikliklerdir. Bu çerçevede 9/15. yy. ulemâsından Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'inin medrese eğitiminde, daha sonraki asırlarda önem kazanmış olması dikkat çekicidir. *Mir'ât* üzerine yapılan çalışmaların 11/17. yy.'da yoğunlaşmaya başlaması da bu verileri desteklemektedir. Ayrıca medreselerin ıslahının gündeme getirildiği modern dönemlere doğru *Mir'ât*'in yanı sıra *Mecâmi*'in de öne çıktığı görülür. Bu dönemde önceki asırlarda medreselerin müfredatında önemli yer tutan *Telvîh* ve Cürcânî'nin *Şerhu'l-Muhtaşar Hâşiyesi* gibi hâşiyelerin, artık yerini metin ve şerhlere bıraktığı görülür. Otorite metinler üzerine hâşiyeye yazımının 13/19. yy.'la birlikte azalması da modernleşme tecrübesiyle birlikte eğitimde hâşiyelere verilen önceliğin ortadan kalkmaya başladığına işaret etmektedir.

Değerlendirme Yerine

Osmanlı'da ortaya konulan usûl-i fıkıh mesaisi, bu mesainin kaynakları ve usûl eğitiminde tercih edilen eserler genel anlamda göz önünde bulundurulduğunda, bazı sorular üzerinden değerlendirmeler yapmak mümkündür. Elbette eldeki veriler bütün Osmanlı usûl düşüncesi için kapsayıcı ve detaylı tespitlere varmayı zorlaştıracaktır. Fakat bu durum, Osmanlı usûl geleneği üzerine genel izlenimler edinmeye ve bazı sorgulamalar yapmaya mani değildir. Bu çerçevede Osmanlı usûl mesaisinin memzûc olarak nitelenip nitelenemeyeceği, usûlde hâşiye yazımının ne anlama geldiği ve Osmanlı usûl düşüncesinin orijinal olup olmadığı hakkında bazı genel değerlendirmeler ve sorgulamalar yapılabilir.

Bunlardan Osmanlı usûl mesaisinin memzûc geleneğin devamı olup olmadığına gelince; kaleme alınan usûl metinleri göz önünde bulundurulduğunda bu alandaki eserlerin çok büyük kısmının klasik sonrası dönemde İslam düşüncesinin farklı alanlarında ortak dili meydana getiren felsefenin kavramları ve meseleleri ile mantığın ilkeleri üzerinden kaleme alındığı görülür. Ayrıca Osmanlı medreselerinin müfredatını da klasik felsefe-mantık dili üzerinden kaleme alınan eserlerin şekillendirdiği görülür. Felsefe-mantık diline olan bağlılığın bu anlamda Osmanlı usûl geleneğinin karakteristiğini yansıttığı söylenebilir. Ancak usûlcülerin bir kısmı özellikle mütekellim geleneğin kavramları, tasnifleri ve konu tertibinden çokça faydalanırken, bir kısım usûlcüler eserlerinde felsefe-mantık dilini kullansalar da bunu Hanefî-fukahâ geleneğinin tasniflerini, konu tertibini ve meselelerini büyük ölçüde devam ettirerek gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Molla Fenârî ve Kirmastî, İbn Haldûn'un iki geleneği cem' ettiğini söylediği (İbn Haldûn, 2005, 3/19) İbnü's-Sââtî'nin yazım tarzına yaklaşırken, Molla Hüsrev ve Hâdimî, *Tavzîh*'in temsil ettiği çizgiye daha sadık bir görüntü çizmiştir. Bu bakımdan ilk iki usûlcünün metinleri "memzûc" olarak ifade edilen geleneğe daha yakın dururken, ikinci gruptaki usûlcüler Hanefî-fukahâ usûl geleneğindeki içerik, kavramlar ve tasnifleri koruma hususunda daha hassas davranmıştır.

Bu noktada modern dönemdeki eserlerde "memzûc" olarak ifade edilen yazım tarzının temel karakteristiğinin netleştirilmesine, hatta bizzat bu kavramın tartışılmasına ihtiyaç vardır. Burada "mezc" kavramı ile ne ölçüde

olursa olsun klasik sonrası dönemde mütekellim usûl eserlerinin kullandığı dilin benimsenmesi kastedilebilir ve bu bağlamda İbnü's-Sââtî'nin eseri ile *Tavzih*'in her ikisinin de memzûc geleneğe mensup olduğu ileri sürülebilir (Uğur, 2019). Bu takdirde Osmanlı döneminde kaleme alınan Hanefî usûl eserlerinin hemen hepsinin memzûc geleneği temsil ettiği söylenmelidir. Oysa bu eserlerin müelliflerinin tamamı bizzat bunu ileri sürmedikleri gibi biyo-bibliyografik kaynaklarda da bu eserlerin tamamı için “cem” veya “mezc” nitelemesi yapılmaz. Öte yandan yukarıdaki gerekçeden hareketle Osmanlı'da kaleme alınan eserlerin hemen tamamının hatta Hanefî usûl geleneğinin klasik sonrası dönemini şekillendiren eserlerin büyük kısmının memzûc geleneğin devamı kabul edilmesi gerekecektir. Bu indirgemeci yaklaşım ise söz konusu eserlerin tamamını tek bir cihetten açıklayarak aralarındaki belirgin farklılıkların görmezden gelinmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan “mezc” kavramı ile iki gelenekteki görüşlerin uzlaştırılması kastediliyorsa bu iddia da tamamıyla geçerli görünmemektedir. Zira Fenârî ve Kirmastî'nin, İbnü's-Sââtî gibi (Uğur, 2019, 712-717) âmmın tahsisten önceki durumu, Kitab'daki âm ifadenin haber-i vâhid ile tahsisi, mefhûmu'l-muhâfelenin kabulü, istihsanın delil olarak kabul edilmesi gibi iki gelenek arasında ihtilaf edilen meselelerin neredeyse tamamında Hanefî-fukahâ geleneğinin görüşlerini tercih ettiği anlaşılır.

Özetle, Osmanlı'da usûlcülerin bir kısmı kavramlar, tasnifler ve konu tertibi bakımından mütekellim usûl geleneğine yaklaşma hususunda daha esnek davranırken, diğer usûlcülerin Hanefî-fukahâ geleneğinin klasik birikimine daha sadık bir çizgi tutturduğuna işaret etmek mümkündür. Bu bakımdan “memzûc” nitelemesinin Osmanlı usûl-i fıkıh mesaisini açıklamakta yetersiz kaldığını hatta bu açıklamanın düşünce zenginliğini muğlaklaştırdığı ve anlamsızlaştırdığı söylenmelidir. Söz konusu düşünce mirasının incelenmesi için gelenekteki farklı yaklaşım ve çizgileri ortaya çıkarabilecek esneklikte kavram ve metotlara ihtiyacın olduğu ifade edilmelidir.

Sorgulanması gereken alanlardan ikincisi Osmanlı usûl-i fıkıh geleneğinde hâşiye yazımının anlamıdır. Bu bağlamda Osmanlı usûl geleneğinde kaleme alınan metinlerin genellikle tercih edilen görüşleri ve delilleri aktarmak amacına matuf olduğu, şerhlerin ise daha çok delillerin/argümanların detaylandırılması ve ibaredeki kapalılıkların giderilmesi için yazıldığı söylenebilir. Hâşiyelere gelince, bunlar yazılış amacına ve müellifine

göre farklılık gösterir. *Telvîh* üzerine yazılan hâşiyeler dikkate alınacak olursa, kimi hâşiyeler daha çok zikredilen görüşlerin ve argümanların kaynaklarını ortaya çıkarmaya ve takrir etmeye yönelik iken kimi hâşiyeler daha ziyade argümanların tutarlılık ve geçerliliğini sorgulamaya matuftur. Ancak hâşiyelerde çoğunlukla savunulan bir görüşün ortaya konulmasından ziyade, otorite isminin şerhte zikrettiği veya diğer otorite isimlerin gündeme getirdiği argümanların değerlendirilmesi amaçlanır. Bu değerlendirme kimi zaman takrir ve tevcih, kimi zaman ise eleştiri ve itiraz şeklinde olsa da hâşiyelerin daha çok argüman merkezli bir yazım tarzı olduğunu söylemek gerekir. Bu sebeple çoğu zaman hâşiyeye yazarının bir argümana yönelik eleştirisinden, o argümanın desteklediği görüşün aksini savunduğunu çıkarmak zordur. Zira hâşiyeye yazarı kimi zaman otorite isimle veya muasırı bir âlimle aynı görüşü savunsa bile onun getirdiği argümanların yeterince güçlü olmadığını düşünerek *işkâller* getirebilir; hatta aynı görüşü desteklemek üzere başka argümanları ileri sürebilir. Şu hâlde metinlerin asıl odaklandığı husus hangi görüşün doğru ve tercihe şayan olduğunu ortaya koymak iken, hâşiyelerin asıl uğraşısı bir görüşün nasıl temellendirildiği ve argümantasyon süreçlerinin sağlıklı ilerleyip ilerlemediğini ortaya koymaktır (Çelik, 2020, 94-95).

Üçüncü sorgulama noktası olan Osmanlı usûl birikiminin orijinalitesine gelince, bu noktanın hakkıyla değerlendirilebilmesi için usûl düşünce tarihinde söz konusu zaman diliminin hususiyetlerini göz önünde bulundurmak gerekir. Osmanlı siyasi teşebbüsünün kurulduğu asırlar usûl-i fıkıhın temel meselelerinin artık yerleştiği ve bu meselelere ilişkin tarafların netleştiği döneme tekabül eder. Bu bağlamda Osmanlı'da üretilen düşüncede orijinalitenin hangi açıdan incelenmesi gerektiği üzerinde durulmalıdır. Şayet "orijinallik" ile, fıkıh usûlünün temel konularına ilişkin yeni bir mesele ihdas etmek ve yeni bir görüşü ortaya atmak kastedilirse bunun söz konusu dönemde sadece Osmanlı usûl geleneğinde değil diğer pek çok ilim havzasında ve düşünce sahasında zor bulunabileceği açıktır. Ayrıca bu yaklaşım İslâm düşünce geleneğinin tabii seyrini ve düşünceyi çevreleyen şartların gerçekliğini göz ardı etmekle maluldür.

"Orijinallik" ile, bir düşüncenin yeni bir dil üzerinden ele alınması ve bu husustaki yetkinlik kastediliyorsa Osmanlı usûl geleneğinde bu hususta incelenmeye değer bir çabanın olduğunu söylemek mümkündür. Söz

gelimi *Telvîh* hâşiyelerinde tartışılan ve bizzat dönemin sultanı II. Mehmed tarafından da araştırılmaya teşvik edilen hüsün-kubuh meselesi bu dilin tezahür ettiği önemli bir tartışma alanıdır. Üzerinde dönemin ileri gelen âlimlerinin münâzara yapıp hâşiyeler kaleme aldığı ve “mukaddimât-ı erba” olarak isimlendirilen bu meselede fiillerin özgür iradeye bağlı olarak ortaya çıkıp çıkmadığı sebeplilik düşüncesi ile irtibatlı olarak kelâmî-felsefî düzlemde tartışılmıştır. Benzer şekilde fıkıh usûlünün konusunun deliller mi yoksa deliller ve hükümler mi olduğu, bu bağlamda bir ilmin konusunun birden fazla olmasının imkânı Osmanlı âlimlerinin ilgi gösterdikleri ve katkı sundukları meselelerin başında gelir (Köksal, 2008; Atçıl, 2013).

Öte yandan şayet bir teorinin veya görüşün argümanlarını/delillerini tartışmak, zayıf argümanları elemek ve mevcut görüşün argümanlarını güçlendirmek de “orijinalite” kavramının kapsamına girecekse, klasik sonrası dönemde argümanlara yönelik *işkâllerin*/itirazların getirildiği hâşiyeler ile argümanların *işkâllere* göre tadil/tashih edildiği metinlerin de bu nazarla incelenmesi gerekir. Nitekim klasik dönem argümanlarını eleştirileri de dikkate alarak yeniden ele alan Molla Hüsrev’in eseri ile gelenekte rastlanılmayan bazı tasarrufların görüldüğü Hâdimî’nin eseri bu açıdan incelenmeyi hak eden metinlerdir.

Kaynaklar

- Alâeddin el-Esved. *Künûzü'l-envâr şerhu Rümûzi'l-esrâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1334.
- Atay, Hüseyin. "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler". *Vakıflar Dergisi* 13/172-234, 1981.
- Atçıl, Abdurrahman. *Âlimler ve Sultanlar*. Trc. Gürzat Kami. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Atçıl, Abdurrahman. "Greco-Islamic Philosophy and Islamic Jurisprudence in the Ottoman Empire (1300-1600): Aristotle's Theory of Sciences in Works on Usûl al-Fiqh". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41: 33-54, 2013.
- Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmîye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi". *Bellekten* 78/283: 954-992, 2014.
- Boynukalın, Mehmet. "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15/30: 487-526, 2017.
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Çelik, İmam Rabbani. "XV. Asır Osmanlı Entelektüel Çevresi İçin Teftâzânî Ne İfade Eder?: Hâşiye Literatüründe Otorite İsim Olarak Teftâzânî". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Çelik, İmam Rabbani. *XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklife Dair Tartışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Fenârî, Hasan Çelebi. *Hâşiye ale't-Telvîh*. Kahire: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1322.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Mecâmi'u'l-hakâik*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.
- İbn Haldûn. *el-Mukaddime*. thk. Abdüsselâm eş-Şeddâdî. ed-Dâru'l-beydâ: Beytü'l-fünûn ve'l-ulûm ve'l-Âdâb, 2005.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Karlığa, Bekir. "Muhammed b. Mübârekşah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Mehmet Şerefeddin Yaltkaya. Rifat Bilge Kilisli. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Kestelî, Muslihuddin Mustafa. *Hâşiye kübrâ ale'l-mukaddimâti'l-erba'a*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi.
- Kirmastî, Yusuf b. Hüseyin. *Zübdetü'l-vüşûl ilâ 'umdeti'l-usûl*. thk. Hamed b. Hamdî Sâ'idî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, t.y.
- Koca, Ferhat. "Menâru'l-envâr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/118-119. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Koca, Ferhat. "Mir'âtu'l-usûl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/148. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Kozalı, Abdurrahim. "Molla Hüsrev'in Şerhu Usuli'l-Pezdevi Eseri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2017), 285-304.
- Kozalı, Abdurrahim. "Molla Hüsrevs Werk: Šarhu Uşul al-Pazdawī". *Hikma Zeitschrift für Islamische Theologie und Religionspädagogik* 5 (2012), 140-173.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2008.
- Molla Fenârî. *Füsûlü'l-bedâyi' fî usûli'ş-şerâyi'*. İstanbul: Matba'a-i Yahya Efendi, 1289.
- Molla Hüsrev. *Mir'âtü'l-usûl*. Dersaadet: Şeriket-i Sahafiyeye-i Osmâniyye, 1321.
- Okur, Kâşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, t.y.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011a.
- Özen, Şükrü. "Tenkîhu'l-usûl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/454-458. İstanbul: TDV Yayınları. 2011b.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh şerhu't-Tenkih (et-Telvîh fî keşfi hakâiki't-Tavzîh*. nşr. Derviş Adnân. Beyrut: Dârü'l-erkam, t.y.
- "Tarik-i Tedrisin ber-vech-i âti Islah ve Tesviyesine İhtiyacın Sebebi Beyanındadır". *Beyanülhak*. Kanun-ı evvel 1324.
- Taşköprizâde. *eş-Şekâik en-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. thk. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Uğur, Seyit Mehmet. "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-sââtî'nin Nihâyetü'l-vüsûlü Örneği". *Bilimname* 2019/38, 689-724.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.